

A véges határozói mellékmondatok kialakulása a magyarban*

1. Bevezetés

E tanulmány azt vizsgálja, hogy a magyarban a fejező SOV mondat szerkezet fejkezdetűvé válása során hogyan váltotta fel az uráli, illetve ugor alapnyelvből örökölt igeneves határozói alárendelést a véges, másként finit alárendelés; milyen kiinduló szerkezetből, milyen lépésekkel alakult ki az időjeles ígét tartalmazó határozói mellékmondat. A vizsgálat a véges időhatározói alárendelés kialakulására összpontosít, de emellett arra is rávilágít, hogy a feltételezett fejlődési út egyéb határozói szerepű mellékmondatokra is igaz lehet.

A dolgozat amellett érvel, hogy a véges határozói alárendelő mondat nem az igeneves alárendelésből alakult ki. Létrejöttének kiindulópontja egy olyan mellérendelő összetett mondat, melynek első tagmondata határozatlan névmási határozószót, második tagmondata pedig erre visszautaló mutató névmási határozószót tartalmaz (például: *Valahol füst van; ott tűz is van*). E mondat típusból jött létre az úgynevezett korrelatív szerkezet, melyben az első tagmondat névmása már univerzális értelmű vonatkozó névmás, és a tagmondat már nem mellérendelt párja, hanem szabad határozója a főmondat szerepű második tagmondatnak (*Ahol füst van, ott tűz is van*). A korrelatív határozói mellékmondatból fejlődtek ki a szabad, illetve lexikális fejjű vonatkozó határozói mellékmondatok. E változás során a vonatkozó névmási határozószók egy része kötőszóvá grammatikalizálódott. Később e kötőszói osztály analógia útján további elemekkel bővült. A változások kiindulópontja, a mellérendelő pre-korrelatív szerkezet az SOV szórendű testvéryelvekből és az ómagyar egy archaikus, kifutóban lévő mondat típusából rekonstruálható. A változási sor további elemei már mind kimutathatók az ómagyar korban. Kialakulásuk időbeli sorrendje szintén rekonstrukció, mely az újraelemzést lehetővé tevő "áthidaló" kontextusok megállapításán alapul.¹ Az elemzés szinkron szempontból is tartalmaz újdonságot: különbségeket mutat ki a vonatkozó operátorként viselkedő és a kötőszóvá vált határozószók alaktanában és mondatában.

A tanulmány a következőképpen épül fel: a 2. rész az SOV szórendű alapnyelvre jellemző igeneves határozói alárendelésnek az ómagyar szövegelemlekben fennmaradt maradványait tárgyalja. A 3. rész a rokonnyelvekben megjelenő, az ómagyarban is kimutatható pre-korrelatív, mellérendelő határozói szerkezetet és annak korrelatív szerkezetté alakulását vizsgálja. A 4. rész a korrelatív határozói mellékmondatokban előforduló névmási határozószókkal foglalkozik. Az 5. rész azt mutatja be, hogyan alakult ki a korrelatív határozói mellékmondatból a névmási fejjű, a lexikális fejjű és a szabad véges határozói mellékmondat. A 6. rész az esemény-relativizálónak mondott mondat típus szerkezetét és eredetét vizsgálja. A 7. rész összefoglalás.

2. Az uráli örökség: igeneves határozói alárendelés

Az uráli alapnyelv kutatói körében általános az a feltételezés, hogy az uráli alapnyelv csak igeneves alárendelést használt (Ravila 1960; Janhunen 1982; Aikio 2022; Zhivlov 2023).² Az uráli alapnyelv SOV szórendjét őrző nyelvekben, köztük a hantiban és a manysiban ma is általános, sőt, a beszélők orosz-domináns kétnyelvűvé válása előtt gyűjtött szövegekben lényegében kizárólagos az igeneves alárendelés (Nikolaeva 1999; Riese 2001). Szoros összefüggés mutatható ki az SOV szórend és az igeneves alárendelés, valamint az SVO

* E tanulmány az FK 145985 sz. OTKA-projektum keretében készült. Köszönettel tartozom a Nyelvtudományi Kutatóközpont történeti és összehasonlító mondatnani kutatócsoportja tagjainak és cikkem két lektorának hasznos javaslataikért.

¹ Az áthidaló kontextusoknak, azaz, a kétféleképpen, hagyományosan és új módon is értelmezhető szerkezeteknek a grammatikalizációs folyamatokban játszott szerepéről lásd Heine (2002) tanulmányát.

² Haader (1991: 729) szerint „valószínűleg az alapnyelvben számolhatunk már a [véges] alárendelő mondatok ősi típusainak meglétével is”, azonban hanti és manysi példái paraktikusan egymást követő, az alárendelés formai attribútumait nélkülöző mondatpárok.

szórend és a véges alárendelés között (Lehmann 1980; É. Kiss 2023; az összefüggés magyarázatáról lásd Hawkins 2014-et). A véges alárendelés kialakulása párhuzamos az SOV szórendtől az SVO felé, általánosabban a fejevégű mondattani szerkezetektől a fejezdetű szerkezetek felé való elmozdulással.

Az ómagyar még őrzi az ugor alapnyelvből örökölt igeneves határozói alárendelő szerkezetek, azaz, generatív felfogásban és generatív szóhasználat, az igeneves határozói alárendelő mellékmondatok különféle típusait (Károly 1956; Dékány 2014).

Az igeneves határozói mellékmondatok nem tartalmaznak alárendelő kötőszót vagy kötőszói szerepű névmási határozószót. Az igeneves kifejezés gyakran az igenévtől módosított vagy determinált főnévvel együtt fejezi ki a főmondati esemény idejét (1a), helyét (1b) vagy egyéb körülményét:

- (1)a. **[[poncius pilat⁹ Iudeaban birolkotta]-nac idèiebèn]** ... löt vrnac igèiè ianoshoz
(Müncheni kódex 56v)
- b. Iudit bēmēuèn **[o [ymadkozo] hèlèrè]**
(Bécsi kódex 1: 29)

Az igeneves mellékmondatnak a főmondatban játszott határozói szerepét gyakran az igeneves kifejezés esetragja vagy névutója pontosítja, lásd a (2a,b) alatti időhatározói és a (2c) alatti célhatározói mellékmondatot. (2c) -és képzős igealakjának igenévként való elemzését vonzatának tárgyesete indokolja.³

- (2)a. **[Zent fferencz Senanal lakozta]-ban** yew hozza nemy predicatoroknac zerzetebely doctor
(Jókai-kódex 95)
- b. ivdith ... ezt kéré az olofernestöl, hoğ ky meheetne az ymadsagra, ... méègh **[wyrratta]-nak elötte** es
(Székelyudvarhelyi kódex 37v-38r)
- c. bée fonaa az ȝ hayat, Svwegnek alaya, az **[ȝtet megh íeréés]-re**
(Székelyudvarhelyi kódex 47v)

Az időhatározói szerepű igeneves kifejezések egy részében maga az igenév kódolja a főmondati és a mellékmondati esemény közti időviszonyt. Például az ige -atta/ette képzője az alárendelt mondatnak a főmondatval való egyidejűségét jelzi:

- (3) **[ȝ az nepèt taneitatta 7 a templomban euāgelizalatta]** egbè gòlèkezen^e a papocnac fèiedèlme 7 az irastudoc
‘[Míg ő a népet tanította és evangelizálta]...’
(Müncheni kódex 78v)

Bár felmerült az a nézet, hogy az igeneves alárendelést véges alárendeléssel felváltó nyelvekben az igeneves alárendelés alakult időjellel és a véges mondatok egyéb attribútumaival kiegészülve véges mellékmondatná (Harris és Campbell 1995: 310), a magyarban, illetve az uráli nyelvekben nem ez történt. Az igeneves alárendelést lassan visszaszorító véges alárendelő mondatok nem az igeneves alárendelő mondatokból jöttek létre, hanem – amint az SOV alapszerkezetet még őrző obi-ugor nyelvekben megfigyelhetjük – egy kötőszó nélküli mellérendelő szerkezetből.

3. A pre-korrelatív szerkezettől a korrelatív szerkezetig

³ Az -ás/-és képzős nomen actionis igei és főnévi tulajonságairól, egymásra épülő igei és főnévi funkcionális rétegeiről l. Dékány (2014: 234–237).

A magyar nyelv SOV szórendű állapotát, melyben a véges alárendelés csirája megjelenhetett, nem őrzik írásos dokumentumok; már legelső nyelvemlékeinkre is az igekezdetű alapszórend jellemző (É. Kiss 2014). Az SOV mondat szerkezetet még őrző ősmagyar nyelvállapotra az a 19. század végén és a 20. század első felében lejegyzett, feltehetőleg egynyelvű vagy hanti/manysi-domináns kétnyelvű beszélőktől gyűjtött hanti és manysi szövegekből következtethetünk. E szövegekben egyetlen mondat típus emlékeztet véges beágyazott mondatot tartalmazó alárendelő szerkezetre, pontosabban egyetlen mondat típust fordítanak a mai adatbázisok alárendelő szerkezettel. A szerkezet első tagmondata gyakran időhatározói, helyhatározói vagy módhatározói szerepű. Például:

- (4)a. [βn:jəx qu:l kəŋt-min kəŋt aŋqu:l-əl] əj mət-l əntem.
vad hal keres-CVB amint járkál-PRS.3SG egy valami nincs
'Amint vadat, halat keresve járkál, nincs semmi.' (hanti, Paasonen 1901, OUDB 1313)
- b. [isikum kʷəf nuŋk-kenʃi-i] atj kʷotəli at niow-i, worowi:n-əl
fiú amint fel-ébred-PRS.3SG sehol nem mozog-PRS.3SG kötél-INST
pje:rs-ow-s.
köt-PASS-PST.3SG
'Amikor a fiú felébred, egyáltalán nem mozog, meg lett kötözve egy kötéllal.'
(pelimi manysi, Kannisto 1955, OUDB 1258)
- c. [Pupi qōt ōjəyṯə-s-təy], jəm uləm wār-s-əyən pupi-nat.
medvét hol talál-PST-3SG jó álom csinál-PST-3DU medve-COM
'Ahol találkozott a medvével, (ott) jó éjszakát mondtak (egymásnak).'
(hanti, Paasonen 1901, OUDB 1315)
- d. [kumlə tje uj tə:n pəl kart-au], ækʷ tje kajtəl næu kopt-æn
hogyan ez medve in megcsorít-PASS.3SG épp úgy te kéz-PL.2SG
löl-æn pər kart-əŋkʷ-ət.
láb-PL.2SG elszárad-PASS.IMP-3PL
'Ahogy e medve ina megfeszül, úgy száradjon el a te kezéd és lábad!'
(manysi, Munkácsi 1896, OUDB 1419)

E mondatokat korrelatív szerkezettel fordítják oroszra, angolra, magyarra. A korrelatív szerkezet első tagmondata szabad vonatkozó mellékmondat. Az ezt követő főmondatban a mellékmondat vonatkozó névmására kitett vagy implicit mutató névmás, mutató névmást tartalmazó kifejezés vagy mutató névmási határozószó utal vissza (l. pl. Lipták 2009; 2012). A vonatkozó névmás vagy határozószó [+maximális] jegyű, azaz univerzális értelmű; így egy korrelatív mondatot bevezető *amikor* 'amikor csak'-kal, 'bármikor'-ral egyenértékű (néhány kontextust, például az egyszeri, megismételhetetlen cselekvést, történést jelentő predikátumok kontextusát kivéve).

Azonban kérdéses, hogy e sajátságok mind teljesülnek-e a fenti mondatokban. Kérdés, hogy a szerkezet első tagmondata valóban szabad vonatkozó mellékmondat-e, hiszen nincs rá független bizonyíték, hogy a hantiban és a manysiban a fenti szövegek lejegyzésekor létezett vonatkozó névmás és vonatkozó névmással bevezetett véges vonatkozó mellékmondat. A közelmúltig az obi-ugor nyelvek csak preminális, igevel, vonatkozó névmás nélküli, az *említettem például*-ban előfordulóhoz hasonló jelzői mellékmondatot használtak. Valószínűbb, hogy a vonatkozó névmásként, névmási határozószóként fordított elemek úgynevezett meghatározatlan (indeterminate) névmások (Kratzer és Shimoyama 2002; 2017). A meghatározatlan névmások alternatíva-halmazokat jelölnek; a hozzájuk legközelebbi álló operátor köti őket. Használatuk különösen jellemző az SOV szórendű nyelvekre; az ősmagyarban is megtaláljuk őket – lásd Bende-Farkas (2014a: 112–113; 2015: 235–236). (5a)

például tagadósztól kötött, 'senki' jelentésű, (5b) pedig univerzális kvantortól kötött, 'mindenki' jelentésű névmást tartalmaz:

- (5)a. Az *ȳo* lelkew embernek kedeeġ nagȳob erdemôt zerez vele chak **kȳ** nekȳ **ne**
engheggyen (Érdy-kódex 82b)
- b. Ez offertorium koron zoktanak emberek adny ayandokozny valamyt istennek
tyztesseregere **ky mynd** ev tehetsge zerent (Cornides-kódex 188r)

Ha a meghatározatlan névmás tagmondatában nincs olyan látható operátor, mely köthetné, akkor vagy láthatatlan kérdő operátortól kötött kérdő névmásként vagy egzisztenciális lezárással kötött határozatlan névmásként értjük. A leíró nyelvészet két- vagy háromfunkciójú névmásokként, határozószóként utal az ilyen névmásokra (Sipos 1991: 391; D. Máta 1991: 422; Juhász 1991: 478; Haader 1995: 571). A (4a–d) alatti mondatokban az első tagmondatok névmási határozószóinak kérdőszóként való értelmezése nem ad koherens olvasatot, ezért minden bizonnyal határozatlan névmási határozószóként kell őket értelmeznünk. Ha korrelatív szerkezetet bevezető vonatkozó névmási határozószók volnának, [+maximális] jegyet, azaz, 'bármikor'-nak megfelelő univerzális jelentést tulajdoníthatnánk nekik, azonban a fenti példák többségében egyszeri eseményekre, például (4b)-ben egy egyszeri felébredésre, (4c)-ben egy egyszeri találkozásra utalnak. Az is vonatkozó névmási határozószóként való elemzésük ellen szól, hogy többnyire nem állnak mondatkezdő helyzetben.

További akadály a (4a–d) alatt bemutatott mondat típus korrelatív szerkezetként való értelmezésének, hogy a pelimi mansi példákban a tagmondatok között rendszeresen (az OUDB *k^wæf*-t tartalmazó 32 példája közül 22-ben) megjelenik egy mellérendelő kötőszó. Az ilyen esetekben különösen nyilvánvaló, hogy mellérendelő szerkezetről van szó, melyben az első tagmondat határozatlan névmást tartalmaz.

- (6)a. *ton̄ipopl̄t ʃun̄f-əx k^wæf min-i:-ȳ joŋ axtəʃ n̄al opt̄əm*
azután néz-ni mikor megy-PRS-3DU és kő hegyfok nincs
'Azután valamikor odamennek megnézni, és a kő hegyfok nincs ott.'
(pelimi manysi, Kannisto 1951, OUDB 1278)
- b. *pær k^wæf aŋkeæt-i joŋ kuli jeæjənt-i*
vissza mikor néz-PRS.3SG és ördög jön-PRS.3SG
'Valamikor visszanéz, és jön az ördög.' (pelimi manysi, Kannisto 1955, OUDB 1268)⁴

Mindezek alapján (4a–d) a következőket jelenthette, amikor lejegyezték őket:

- (4)a'. 'Valamikor vadat, halat keresve járkal, (és) nincs semmi.'
b'. 'A fiú valamikor felébred, egyáltalán nem mozog, meg lett kötözve egy kötéllal.'
c'. 'Valahol találkozott a medvével, ott jó éjszakát kívántak egymásnak.'
d'. 'Valami módon e medve ina megfeszül; épp úgy száradjon el a te kezed és lábad!'

Ma, amikor a hantiban – orosz hatásra – már megjelent a kérdő névmással azonos alakú vonatkozó névmással bevezetett jelzői vonatkozó mellékmondat (Csepregi 2012; Dékány et al. 2020), a fenti hanti példák kezdő mondatait szabad vonatkozó mellékmondatként értelmezzük, sőt (4a) és (4c) kezdő mondata kontextusából kiragadva akár univerzális jelentésű korrelatív mellékmondatként is felfogható ('Amikor csak vadat, halat keresve járkal...'; 'Ahol

⁴ (6a) angol fordítása az OUDB-ben: 'When they go later to look, the stone promontory is gone.'

(6b) angol, ill. magyar fordítása az OUDB-ben: 'When they look back, the devil is coming.'

csak találkozott a medvével...'). Keletkezésükkor azonban valószínűleg nem ez volt az olvasatuk.

Az ómagyar további érvet szolgáltat amellelt, hogy hantiban és manysiban megfigyelt szerkezet első tagmondata – legalábbis eredetileg – határozatlan névmásként értelmezett meghatározatlan névmást tartalmazott: a hasonló ómagyar szerkezetek kezdő tagmondatában a meghatározatlan névmás *vala*- prefixummal ellátott határozatlan névmással, illetve névmási határozószóval váltakozik – lásd a (7)–(10) alatti példapárokat.⁵ A (7a) példa *ha* eleme névmási időhatározószóként szerepel (erre utal mondatbelseji, pontosabban a fókusz utáni VP-n belüli helye); mára e korábbi funkciója már csak a *valaha*, *néha*, *soha* névmásokban él tovább.

- (7)a. [Wronk *x̄p̄c* samar hatan J̄h̄r̄m̄ba **ha** menth] ew samara megh santulth *vala*.
(Bagonyai ráolvasások)
- b. [**valaha** eggic a· masiknac èngèd uala] ... mégagga ('megoldja') uala az ember ɔ sariat ('saruját') 7 ɔ rokonanac agga uala
(Bécsi kódex 1/9)
- (8)a. [**mikoron** ket ember ezue vezne, es éggik a masikat meg itne k̄uel, awağ ɔk̄ollel] ... tahat ('akkor') az ki meg itette, fizetneye meg az oruosnak az k̄olceget (Bod-kódex 5r)
- b. [**valamykor** wyragh wasarnap wtan esyk ez Meg mondot Anuncciacio] Thahat wyraag zombaton kelly Be venny
(Lányi-kódex 126)
- (9)a. [**houa** èn megèc] tù nem iphèttec
(Müncheni kódex 92vb)
- b. [**Valahoua** menèndèz] mégèc 7 [**valahol** lakozādal] èn es lakozom (Bécsi kódex 1/2)
- (10)a. [**mykeppen** zylettem] ezzen keppen meg vegeztetewm
(Példák könyve 76)
- b. Azert [**valamikepen** vetkeztem ez bynekbe istenek elene] azonkepen hagȳom istennek bwnese magamat
(Virginia-kódex 3–4)

Belyaev és Haug (2020) szerint a (4) és (6) alatti obi-ugor példákkal és a (7)–(10) alatti magyar példákkal illusztrált szerkezetek a korrelatív mondat grammatikalizálódásának első lépéseit képviselik. Belyaev és Haug szemantikai megfontolásokból arra következtet, hogy a korrelatív szerkezet forrása egy mellérendelő mondatpár, melynek első tagmondata határozatlan névmást tartalmaz – ahogy ezt az obi-ugor példákban láttuk. A korrelatív szerkezet kialakulásának feltétele az első tagmondat határozatlan névmásával anaforikus viszonyba lépő összetevő jelenléte a második tagmondatban (amennyiben nem rejtett vagy implicit névmásról, névmási határozószóról van szó, e főmondati korrelátumot aláhúzással jelölöm). Az anaforikus viszony lehetővé teszi, hogy az első tagmondatot a második tagmondatdal kifejezett állítás topikjaként értelmezzük. Ekkor már alárendelő viszonyban áll a két tagmondat. A topik–komment szerkezet megengedi egy olyan implicit – generikus vagy feltételes – operátor feltételezését, melynek a topik a restriktora és a komment a nukleáris hatóköre. Az univerzális korrelatív olvasat e rejtett feltételes operátor következménye. (Ezt a gondolatot fejti ki és igazolja adatokkal Bende-Farkas (2014b) szemantikai elemzése is; a korrelatív mellékmondat névmásának [+maximális] jegyét Bende-Farkas is a szerkezet feltételes interpretációjának tulajdonítja.) A fenti magyar példák – a (7a) kivételével – a korrelatív szerkezet kialakulásának e második fokát képviselik: a határozatlan névmási

⁵ A G. Varga (1992: 537) által feldolgozott ómagyar anyagban a főnévi vonatkozó névmások 26%-a visel *vala*-prefixumot.

határozószót (vagy határozatlanként funkcionáló meghatározatlan névmási határozószót) tartalmazó első tagmondat feltételes mondatként értelmeződik, és a feltételes operátor hatókörében kap a határozatlan névmási határozószó univerzális jelentést. Ennek megfelelően *A magyar nyelv történeti nyelvtana* általános névmási szerepet is tulajdonít a *vala-*névmásoknak és névmási határozószóknak (D. Máta 1991: 422; Haader 1995: 571). A határozatlan névmás, névmási határozószó univerzális olvasatáért felelős *ha* feltételes kötőszó olykor meg is jelenik a mondat élén:

(11) **ha mikoron** árút mi szakasztonk, Deus, Deus! ott kiáltonk (Csáti)

A (7b) és a (8)–(11) alatti mondatok már korrelatív szerkezetek, a névmási határozószónak a korrelatív mondatokra jellemző univerzális olvasatával. Mint a tanulmány 5. része bemutatja, ez a mondatípus lesz a forrása a vonatkozó határozói mellékmondatok különféle fajainak. A korrelatív mondatból kialakuló szabad és lexikális vonatkozó mellékmondatokban létrejön a vonatkozó névmás és névmási határozószó kategóriája, és ez visszahat a korrelatív szerkezetre is: idővel a korrelatív szerkezetben is ezek veszik át a feltételes operátortól kötött határozatlan névmás helyét és szerepét.⁶

A magyar nyelv történeti nyelvtana is a vonatkozó mellékmondatot tartja a legkorábbi kötőszós alárendelt mellékmondatnak (Haader 1991: 720), bár nem különbözteti meg a korrelatív szerkezetet a vonatkozó alárendelés egyéb típusaitól. A vonatkozó mellékmondat eredetét illetően viszont az itt bemutatott hipotézis egyértelműen különbözik a *Magyar nyelv történeti nyelvtanában* megfogalmazott, Klemm *Magyar történeti mondattanára* visszavezethető állásponttól (Klemm 1928: 464–471; Sipos 1991: 397; Juhász 1991: 478; 1991: 729–730, 734, Dömötör 1991: 742–743). Klemm a vonatkozó mellékmondatot a kérdő mondatból vezeti le: „Az ily vonatkozó mondatokat legnagyobbbrészt kötőszó nélküli, kérdőhangmenetű föltételes főmondatokra lehet visszavinni, néha kijelentőkre. Pl. *Valaki pispökséget kíván, jó dolgot kíván*. RMKT. 5: 237. ... Az ily vonatkozó eredetileg így értették: *Valaki pispökséget kíván?* (= *ha valaki... kíván*). *Jó dolgot kíván*. ... Ily kérdő hangmenetű föltételes főmondatok és kijelentő főmondatok az utánuk következő mondatral együvéajtve elvesztették kérdő, illetőleg kijelentő főmondat jellegüket és vele összetett mondatot alkottak, a határozatlan *valaki*, *valami* stb. névmás pedig vonatkozó viszonyba került a másik mondatban lévő rámutatás képzetével, melyet mutatószó (*az*, *mind* stb.) fejez ki” (Klemm 1928: 464–471). Klemm Bende-Farkas (2014b) és Belyaev és Haug (2020) elméletét megelőlegezve már rámutat a ma korrelatívnak nevezett szerkezetben rejlő feltételes jelentésmozzanatra. A vonatkozó névmások általa feltételezett eredeti kérdő funkcióját és kérdő intonációját azonban nem támasztják alá sem történeti adatok, sem a rokon nyelvekben megfigyelhető változások.

Összefoglalva az elmondottakat: az SOV szórendet még őrző obi-ugor nyelvekben megfigyelhetjük a véges határozói alárendelés kialakulásának első stádiumát: egy olyan – olykor kötőszóval összekapcsolt – mellérendelő szerkezetet, melynek első tagmondata határozatlan névmási határozószót, második tagmondata pedig erre anaforikusan visszaautaló explicit vagy implicit kifejezést tartalmaz. A szerkezet ómagyar megfelelőjében már mindig hiányzik a mellérendelő kötőszó, és míg a hanti és manysi szerkezetben egy meghatározatlan (indeterminate) névmási határozószó kap határozatlan értelmezést, az ómagyarban gyakran *vala-*előtagú határozatlan névmási határozószó áll a szerkezet élén. Az ómagyar szerkezet meghatározatlan vagy határozatlan névmásához, illetve névmási határozószójához már a korrelatív mondatokra jellemző univerzális értelmezés kapcsolódik. Ennek forrása Belyaev és

Haug (2020) szerint egy implicit feltételes operátor, mely a magyarban a *mikor* határozószó előtt hangzó *ha* kötőszóként is előfordul.

4. Névmási határozószók a korrelatív határozói mellékmondatokban

A korrelatív mondatokban megjelenő meghatározatlan névmási határozószók osztálya eredetileg a *ha, hol, hová, honnan, hogy(an)* elemeket foglalta magában. A *ha* a nyelvméltékes korra már feltételes kötőszóvá grammatikalizálódott, de egy ideig még időhatározószóként is előfordul, mint a (7a) példa tanúsítja (l. Juhász 1991: 488; 1992: 781; Haader 1995: 576–77). A grammatikalizálódás az alábbi típusú áthidaló kontextusokban történhetett, ahol a két funkció megkülönböztethetelen egymástól:

(12) [**ha** te zywedeth latom] banatomath nem mondhatom (Czech-kódex 63)

A kötőszóvá vált *ha* határozószót a nyelv új temporális névmási határozószókkal pótolta. Ezek az úgynevezett belső fejú korrelatív mondatokban alakultak ki. A korrelatív szerkezet egyik sajátága, hogy a mellékmondatból módosított névszó magában a korrelatív mellékmondatban is megjelenhet; ekkor a meghatározatlan névmás a névszó determinánsaként szerepel. Ilyen az első megőrződött véges időhatározói mellékmondatunk:

(13) ysa [**kí nopun** emdul oz gimilstwl] halalnec halalálál holz. (Halotti beszéd)

Az időhatározói korrelatív mondat belső fejeként legtöbbször a *mi* meghatározatlan névmási determinánssal ellátott és *-on* vagy olykor *-t* ragot viselő *kor* főnév szerepel.

(14) a. [**Mi-kor-on** bodog attya zent ferencz kezdet uala erzeny vȳ ŷsteny malastott] Az ew aldor lelke gyakarta ... fel emeltetyk uala fewldrewl (Jókai-kódex 63)

b. Es [**my-kor-t** volna elmejében ŷstenhez akasztatott] nem felele nekȳ (Jókai-kódex 9)

Idővel a *kor* főnév ragja lekopott, a *mi* névmás ártértelemeződött alaptagként, a *-kor* pedig temporális határozórággá vált:

(15) [**Mi-kor** kedig bȳitȳlȳdetec] neakariatoc lennȳtec ŷomorok mikent kepmutatoc (Müncheni kódex 12va)

A *mikor* csak fokozatosan szorította ki a *mikoron* és *mikort* változatokat; az utóbbiak, bár egyre csökkenő arányban, még a középnyagor korban is előfordulnak.⁷

A *midȳn* temporális névmási határozószó az *idȳ* belső fejet tartalmazó korrelatív mondatokban jȳtt létre (16a). A *mȳg* a *mi* névmás terminativusraggal ellátott alakjából alakult ki (16b).

(16) a. [**Midȳn** [mi-idȳ-n] ȳtȳlȳnȳ idȳiȳ lȳnd] iȳy idȳ 7 ȳgȳl kȳnȳrȳt (Bȳcsi kódex 5)

b. [**Mygh** [mi-ig] Bebek vram el] az-igh nem lesen nugodalma az en vram Josaganak oth (Kȳzȳpkori leveleink 148)

⁷ Az Ónyagor korpusz (Sass 2017) morfolȳgiailag annotált rȳszȳben a vonatkozó névmáskȳnt cȳmkȳzett elemek kȳzȳtt a *mikoron* előfordulásainak száma (596) meghaladja a *mikor* előfordulásainak számát (554). A *mikort*-ok száma 14. A fȳkȳnt közȳpnyagor anyagot tartalmazó Tȳrtȳneti magȳnȳleti korpusz (TMK; Dȳmȳtȳr et al. 2017; Novák et al. 2018) a *mikor* vonatkozó névmásra 1333 találatot, a *mikoron*-ra viszont már csak 69 találatot, a *mikort*-ra 10 találatot ad.

A *hogy* eredetileg a mód- és állapothatározói korrelatív mondatok névmási határozószója volt, de időhatározóként is funkcionált (az alany adott állapota egy időtartamot is meghatároz):

- (17) [**hogi** vačoralik vala] egi hal tetem altal alla ah torkan (Debreceni kódex 89)

A *hogy* is kötőszóvá grammatikalizálódott (bár – a *ha*-val ellentétben – határozószói használata sem szűnt meg). Már legelső nyelvemlékünkben is általános kötőszóként szerepel (É. Kiss és Gugán 2021):

- (18) Wimagguc uromc isten kegilmet ez lelic ert. **hug** iorgossun w neki. (Halotti beszéd)

Feltehetőleg kötőszói leterheltsége miatt a *hogy* a korrelatív mód- és állapothatározói mellékmondatokban visszaszorult; helyét a *mi-képp-en*, *mi-ként*, *mint* foglalta el. A *miképpen* a *mi* determinánst tartalmazó, *kép* alaptagú, *-en* ragos főnévi kifejezésből, a *miként* a *mi* determinánst tartalmazó, *kény* alaptagú, *-t* ragos főnévi kifejezésből, a *mint* a *mi* névmás ragos alakjából grammatikalizálódott (Juhász 1991: 480; Haader 1995: 616–618; Dömötör 1992: 784–788).

- (19) a. Mert [**mi-kepp-en** az hideg lelő korsagbeli ember mindenkoron hideg vizet kiuan innya, ki igen art nekye], ezen kepp-en a binnel meg dögletett test, azt kiuanha mendenha, mi a leleknek art (Bod-kódex 5v)
- b. mert te vrā [**mi-kē-t** akartad] ug tōttēl (Bécsi kódex 2/241)
- c. ez fekel war fogotta weres pey lo megh tistolion agh kepen [**menth** Jordwan vize isten poroncholathia miath]

A *vala*- előtagú határozatlan névmások a középmagyar kor folyamán eltűntek a korrelatív mondatokból,⁸ két kivétellel. A *valahány(szor)* és a *valamennyi* ma is állhat korrelatív mondat élén, például:

- (20) **Valahányszor** elkésett, (akkor) anyát mindig figyelmeztették.

A *valahányszor* példájával érzékeltethető, hogyan értelmeződött át a pre-korrelatív mellérendelő szerkezet valódi korrelatív alárendelő összetett mondatra. A *valahányszor* értelmezhető hangsúlytalan határozatlan névmási határozószóként, a *néhányszor* szinonímájaként; ekkor (20) két tagmondata mellérendelő viszonyban áll egymással. Ennek bizonyítéka, hogy ilyenkor – a névmásértelmezés szabályainak megfelelően (Langacker 1969) – az első tagmondat rejtett alanya nem lehet korreferens a második tagmondat főnévi kifejezésével. De értelmezhető feltételes operátortól kötött határozatlan elemként is ('ha néhányszor ...'); ekkor már alárendelésről van szó, és a hangsúlyos kötött névmás a korrelatívokra jellemző univerzális értelmet kap. Ebben az esetben lehet korreferens az első mondat alanya és a második mondat tárgya.

5. A vonatkozó határozói mellékmondat és a vonatkozó névmási határozószó kialakulása

A kanonikus korrelatív szerkezetben a mellékmondat mindig megelőzi a főmondatot. Az igevégű alapszórend felbomlásával, az SVO szórend uralkodóvá válásával ez a megkötés

⁸ A főként középmagyar anyagot tartalmazó Történeti magánéleti korpusz keresője (TMK; Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) négy *vala*- előtagú vonatkozó névmást talált.

fellazult. Elsősorban a tárgyi és alanyi szerepű mellékmondatok kerültek a főmondat igéje mögé, de ritkábban idő- és helyhatározói szerepű mondatot is találunk ige utáni helyzetben (21a–c), jóllehet az időt és helyet jelentő mondathatározók tipikus helye a mai SVO magyarban is a mondat bal periferiája. Ezek a mondatok már nem tekinthetők korrelatív mondatnak; nem csak a ‘mellékmondat, főmondat’ sorrend hiányzik, hanem – legalábbis (21a) és (21c) esetében – a mellékmondat névmásának univerzális olvasata is. (21a) és (21d) szabad (vagy inkább implicit) fejtű, (21b) névmási határozószerű fejtű, (21c) pedig lexikális fejtű vonatkozó határozói mellékmondat.

- (21) a. Ewrewl uala zent Attya ezekben [**mýkoron** halya uala ew fýaýt ...] (Jókai-kódex 94)
- b. az íquendø időt istennec zolgalatt’aba akarýa es kevanña elkøltenie [mínd addíg
[**míg** ez velagba el]]. (Nádor-kódex 66v)
- c. Èzec betaniaban lottèc [Iordan èluol [**hol** uala Ian⁹ kèrèzteluèn]] (Érdy-kódex 402)
- d. Es boçassad münèkønc mü vètètønkèt [**mikent** es mü boçatonc nèkønc vètèttecñ] (Mücheni kódex 12rb)

Míg a korrelatív beágyazott mondat mindig a főmondatához csatolt adjunktum (lásd Lipták (2012) bizonyítékait), (21b)-ben és (21c)-ben a főmondat aláhúzással jelölt idő-, illetve helyhatározójával alkot egy összetevőt. A főmondati határozó és vonatkozó mellékmondati adjunktuma gyakran a topikmezőben található:

- (22) a. [_{TopP} Ez tablat zent margýt azzon [_{PP} mendenkoron mend eyel mend nappal
[**mykoron** jmadkozyk vala]] [_{FocP} zemeynek elevtte targýa vala]] (Margit-legenda 65v)
- b. [_{TopP} [_{PP} Erdelnek hatariban [**holot** vala az tataroknak nagy haborgatasa]]
[_{PredP} meg bekeltenek volna]] (Margit-legenda 14r)

A korrelatív mellékmondat határozatlan névmásának, névmási határozószerűségének vonatkozó névmássá, illetve névmási határozószerűvé alakulása a (21b,c)-hez és a (22a,b)-hez hasonló mondatstruktúrákban mehetett végbe, ahol a beágyazott mondat szomszédos az általa módosított vagy kifejtett főmondati összetevővel, így a névmási határozószerű szó közvetlenül kapcsolódik a vele anaforikus viszonyban álló esetragos vagy névutós főnévhez. E struktúrákban már nem implicit feltételes operátortól kötött határozatlan névmási határozószerűségről van szó, hanem a tagmondat CP projekciójának specifikálójában található, a tagmondat belsejében nyomot kötő vonatkozó operátorról. A változás bizonyítéka, hogy a főmondatot követő vagy a főmondatba ékelt idő- és helyhatározó mellékmondatok névmási határozószerűsége már általában nem visel *vala*- prefixumot (Haader 1995: 571).

A főmondati határozó és vonatkozó mellékmondata gyakran távol kerülnek egymástól, például, amikor a főmondati határozó fókusz- vagy topikpozícióban áll, a mellékmondat pedig követi (23a) vagy megelőzi a főmondatot (23b). Ilyen esetben is feltételezhető, hogy a kiinduló szerkezetben a mellékmondat egy összetevőt alkotott a hagyományosan utalószerűnek nevezett névmási határozószerű szóval, és extrapozícióval került a főmondat mögé vagy elé. A főmondat előtti vonatkozó mellékmondatok esetében az univerzális olvasat megléte vagy hiánya mutatja, hogy korrelatív mondatról vagy a főmondatban nyomot kötő, extraponált mellékmondatról van szó.

- (23) a. [oda t_i] rekeztetyk [**hol** semy zeer tartas nynchen]_i (Érdy-kódex 559)

b. [**mikort** Crÿstws zÿletek]_i [akort _{t_i}] ew Romaban leletheek.

(Érsekújvári kódex 245r)

A hangzó főmondati korrelátumot nem tartalmazó vonatkozó mellékmondatok esetében a főmondatban *akkor, ott, oda, úgy* típusú implicit mutató névmási határozószót feltételezünk. Ilyen esetben is a mellékmondat névmási határozószójának univerzális (24a) vagy határozatlan olvasata (24b) dönti el, hogy korrelatív (24a) vagy szabad vonatkozó mellékmondatról van szó (24b).

(24) a. [**mÿkoron** valamÿtt neked adonk] tÿedett agÿwk neked

(Jókai-kódex 47)

b. De frater masseus [**mykort** meg mondottaulna frater yllesnek hogy menne az hewshewz] zenuede zomorwan: es nem akara menyé

(Jókai-kódex 15)

A szabad, névmási fejlű és lexikális fejlű vonatkozó határozói mellékmondatok kialakulása már a nyelvemlékes kor előtt megtörtént. Az ómagyar kor nyelvemlékekben dokumentált szakaszára tehető viszont a határozatlan, univerzális, szabad választást kifejező, negatív és vonatkozó szerepű meghatározatlan névmások és névmási határozószók formai elkülönülése. Az előbbieket inkorporálták az őket kötő operátort, így jött létre például a *mikor* meghatározatlan névmási határozószóból a *valamikor, mindenkor, bármikor, semmikor*. A vonatkozó *amikor* ellenben analógiás alakulat. Az *a-* vonatkozó prefixum az egyes számú alanyi szerepű *ki, mi* vonatkozó névmást tartalmazó mondatokban alakulhatott ki, a főmondati *az* névmási fejlű inkorporálásával (l. G. Varga 1992: 527; Haader 1995: 516; az új forma kora középmagyar kori terjedéséről, a Bibliafordításoknak a terjedésben játszott szerepéről Dömötör 2020a,b; 2021). Idővel az *az* z-je lekopott, az inkorporált névmást pedig új mutató névmás pótolta. Bacskai-Atkari és Dékány (2021) a következőképpen ábrázolja a változásokat:

(25) [CP ... [DP az [CP ki...]]...] → [CP ... [DP [CP a(z)ki...]]...] → [CP ...[DP az [CP aki...]]...]

A változás előtt az *az* a beágyazott mondat feje, a főige vonzata, így a főmondatban kiosztott esetet viseli, és ha alany, számban egyezik a főigével. Miután összeolvadt a *ki*-vel, már a beágyazott mondat része, és kötött morfémaként nem kaphat számjelet és esetet. Ekkor a beágyazott mondat fejpozíciójába újabb – a főmondatban esettel, számjellel ellátott – mutató névmás kerülhet.

A névmási határozószók esetében valószínűleg nem a fenti folyamat ment végbe, hiszen a *mikor, míg, hol, hogy* demonstratív korrelátumai, az *akkor, addig, ott, úgy* nem redukálódhattak *a-* prefixummá; az alanyi vagy állítmányi szerepű *az, mikor..., az, míg..., az, hol...* pedig nem lehetett elég gyakori az *az mikor, az míg, az hol* összeolvadásához.) Valószínűleg analógiás kiegyenlítődés történt: a vonatkozó névmások *a(z)-* prefixuma kiterjedt a vonatkozó operátorok teljes osztályára. Az *amikor, amíg, ahol, ahogy* használata az ómagyar korban még szórványos. Íme néhány példa:

(26) a. [**a mykor** az soltart olwassag] thahat ekeppen kel olwassny

(Lányi-kódex 301)

b. [**Ahol** vynak ew hwzary] ott vygan oztoznak ew zolgay

(Szabatkai)

c. az farkas fel emele elsew yob lábat es zepen vete zent ferencznek kezebe [**az hogÿ** jegyet adhattya uala]

(Jókai-kódex 150)

A vonatkozó névmás és névmási határozószó kategóriájának kialakulása a korrelatív mondatokra is visszahatott; idővel a korrelatív szerkezetekben is az *a(z)*- prefixumot viselő vonatkozó névmás/névmási határozószó vette át a feltételes operátortól kötött határozatlan névmás/névmási határozószó helyét és szerepét.

A különféle vonatkozó határozói mellékmondat-típusok elterjedésével fokozatosan csökkent az igeneves határozói alárendelés szerepe. A határozói szerepű igeneves kifejezéseket véges alárendelő mondatok váltották fel, amint ez az egymást követő Biblia-fordításokban nyomon követhető. Ime például Lukács evangéliumának 3/1 mondata az 1416 körül fordított Müncheni kódexben, majd Pesti Gábor 1536-os Novum Testamentumában:

- (27) a. [**poncius pilat⁹ Iudeaban birolkotta**]-nac ideiebèn ... lot vrnac igèiè ianoshoz
Zachariasnac fiahoz a· kiètlènèn (Müncheni kódex 56v)

- b. [**mijkoron Poncius Pilatus Sijdosagba few wolna**] ...Lewn wrnak bezedè ianoshoz
Zakarijas fijához a pwztaba. (Pesti 118v)

Összefoglalva a fentebb mondottakat: az SOV szórend fellazulásával a korrelatív szerkezetben kialakult véges határozói mellékmondatok a főmondat után vagy a főmondatba ékelve, főmondat-belseji korrelátumuk közvetlen szomszédságában is megjelentek. Ez lehetővé tette a mellékmondatnak a főmondati korrelátum módosítójaként való értelmezését és a mellékmondat névmási határozószójának vonatkozó névmási határozószóként való elemzését, azaz, a névmási és lexikális fejű, valamint a szabad vonatkozó határozói mellékmondat létrejöttét. E változások lezárásaként az ómagyar korban kialakult a vonatkozó névmások, illetve névmási határozószók sajátos, *a*- vonatkozó morfémát tartalmazó alakja.

6. A vonatkozó névmási határozószótól a határozószói eredetű kötőszóig

6.1 Az eseményre vonatkozó mellékmondat

A határozói vonatkozó mellékmondatokban a vonatkozó névmási határozószó a tagmondatában kifejtett esemény valamely körülményére: idejére, helyére utaló határozó; pontosabban olyan operátor, mely tagmondatában időhatározói, helyhatározói stb. szerepű változót köt. Azonban, mint Lipták (2005) felhívta rá a figyelmet, van olyan időhatározószóval bevezetett mondat típus is, melyben az időhatározószó nem ilyen szerepet játszik. Ahhoz, hogy e mondat típus kialakulásáról is hipotézist állíthassunk fel, először meg kell ismernünk e mondat típus sajátosságait, szerkezetét. Lipták a (28a,b) alatti mondatokon mutatta be a kétféle időhatározói alárendelés közötti különbséget:

- (28) a. Amikor Anna megérkezett, Péter elment.
b. Miután Anna megérkezett, Péter elment.

(28a)-ban az *amikor* VP-t módosító pozícióból került a tagmondat élére, a beágyazott CP specifikálójába. A beágyazott CP a főmondat implicit időhatározóját relativizálja. A mondat jelentése: 't időpontban, amely t időpontban Anna megérkezett, Péter elment'. Azaz, az *amikor* Anna megérkezésének időpontjára utal, és ez egybeesik Péter elmenésének időpontjával. (28b) esetében nem ez a helyzet. A *miután* nem Anna megérkezésének idejére utal (Anna nem valami után érkezett meg); a mellékmondati és a főmondati esemény ideje nem esik egybe; ellenkezőleg, a *miután* azt fejezi ki, hogy Péter elmenése Anna megérkezése után történt. Ennek megfelelően a két összetett mondat szerkezete is különbözik. Míg (28a)-

ban az *amikor* a tagmondat belsejében változót kötő operátor, (28b)-ben a *miután*-nak nincs nyoma tagmondatában. Lipták feltételezése szerint a *miután* a tagmondat egészét, az IP-t relativizálja. Ürögdi (2012) a (28b)-ben illusztrált mellékmondatot az esemény-argumentumot relativizáló, eseményre vonatkozó mellékmondatnak tekinti.

Lipták (2005) szerint a *mielőtt*, *miután*, *mialatt*, *miközben* vezet be eseményre vonatkozó mellékmondatot, és az (a)*mikor*, (a)*mikorra*, (a)*mióta*, *ameddig* vezet be időhatározói vonatkozó mellékmondatot. Mint később Ürögdi (2012) megmutatta, az (a)*mióta* és az (a)*míg* valójában kétértelmű; mindkettőnek van időhatározói és eseményre vonatkozó használata is. Ha a tagmondatuk predikátuma tartós eseményt jelöl, a főmondat többnyire implicit *azóta*, illetve *addig* kifejezésére vonatkoznak, annak tartalmát fejtik ki, tehát időhatározói vonatkozó mellékmondatokról van szó. Ez a helyzet például (29a,b)-ben:

- (29) a. [**Amióta** Anna itt van], Péter boldog.
 ‘*t* idő óta, amely *t* idő óta Anna itt van, Péter boldog.’
 b. [**Amíg** Anna itt van], Péter boldog.
 ‘*t* ideig, amely *t* ideig Anna itt van, Péter boldog.’

Ha viszont a mellékmondat predikátuma pillanatnyi eseményt fejez ki, mint (30a,b)-ben, e határozószók nem a beágyazott esemény időpillanatára utalnak, hanem a *mióta* a beágyazott eseménykor kezdődő időtartamra, a *míg* pedig a beágyazott eseménykor végződő időtartamra.

- (30) a. [**Mióta** Anna megérkezett], Péter boldog.
 ‘Anna megérkezése óta Péter boldog.’
 b. [**Míg** Anna megérkezett], Péter elolvasta az újságot.
 ‘Anna megérkezéséig Péter elolvasta az újságot.’

Lipták az alábbi szerkezeteket rendeli az időhatározót relativizáló és az eseményt relativizáló mondatokhoz:

- (31) a. [_{CP} **amikor**_i [_{IP} Anna *t*_i megérkezett]]
 b. [_{PP} **mi**_i-után [_{DP} *t*_i [_{CP} [_C *t*_i [_{RelP} *t*_i [_{IP} Anna megérkezett]]]]]] (Lipták 2005: 87)

(31a)-ban az *amikor* része, (31b)-ben a *miután* nem része a beágyazott propozíciónak (IP-nek). (31b)-ben a tagmondat lényegében az *után* névutó bővítménye. A *miután* *mi* eleme az IP-t domináló Relative Phrase fejpozíciójában generálódik, és onnan a CP és az azt domináló DP fejpozícióin keresztül fejmozgatással kerül a PP fejpozíciójába, ahol komplex fejet alkot az *után* névutóval.

Ürögdi (2012) némileg egyszerűsítette a Lipták által javasolt szerkezetet; ő nem feltételez DP projekciót a beágyazott mondat fölött:

- (32) [_{PP} *után* [_{CP} **mi**_i [_{RelP} *t*_i [_{IP} Anna megérkezett]]]] (Ürögdi 2012: 119)

További különbség Lipták és Ürögdi javaslata között, hogy Ürögdi szerint a *mi* nem fej hanem kifejezés, mely a RelP specifikálójából a CP specifikálójába mozog. A *mi-után* sorrend létrejöttének mikéntjét nem tisztázza Ürögdi. Az a feltételezés, hogy a *miután* *mi* eleme a PP specifikálójában landolna, cáfolható. Amikor valóban [_{PP} *mi* [_P *után*]] szerkezetű PP-ről van szó, a névutó önmagában is koordinálható – lásd (33a)-t. (33a)-ban nem mondatkoordináció és ellipsis történik, hanem az *előtt* és *után* névutót koordináljuk. Ha mondatkoordinációról volna szó, a *mi előtt* és a *mi után* *mi* eleme más-más referensre is utalhatna, azonban nem ez a helyzet. Mint (33b) mutatja, az esemény-relativizáló *miután után*-ja viszont nem vethető alá

mellérendelésnek. Minthogy a *miután* szintaktikailag egyetlen összetett szó, ahogy Lipták feltételezi, csak egyben koordinálható.

- (33) a. [**Mi** [előtt és után]] kell ezt a bort inni?
b. *[**Mielőtt és után**] ettünk, jól beszélgettünk.

A Lipták és Ürögdi által feltételezett szerkezetekben a *miután*-t domináló PP kívül van a beágyazott mondaton; a főmondatban található. Azonban az esemény-relativizáló mondatok főmondata tartalmazhat a mellékmondat időhatározószójával korreferens demonstratív elemet, azaz, utalószót is. Ha az utalószó is, a *miután* is a főmondat része volna, akkor a főmondat két korreferens időhatározót tartalmazna:

(34) **Azután, miután** [Anna megérkezett] Péter elment.

Kiküszöböli e problémát, ha a *miután* határozószót a beágyazott mondat CP tartományában tételezzük fel. Kérdés azonban, hogy kifejezésként a CP specifikálójában vagy fejként a C pozícióban helyezzük el. Bár a *miután* kétségtelenül összetett szó, szintaktikai fej, önmagában is alkothat bővítmény és módosító nélküli kifejezést. A választ Larson (1995) és Lipták (2005) nyomán a (35)-(36) alatti példapárból szűrhetjük le. Mint (35) mutatja, az időhatározót relativizáló névmási határozószók megengedik mind a lokális (35a), mind a tagmondathatáron átívelő olvasatot (35b). Az eseményt relativizáló névmási határozószók esetében viszont csak a lokális olvasat lehetséges – lásd (36)-ot.

- (35) Addig maradok, [**amíg** t_i mondod, [hogy t_i maradjak]].
a. 'Addig maradok, amíg annak mondogatása, hogy maradjak, tart.'
b. 'Azt mondod, hogy t ideig maradjak. t ideig maradok.'
- (36) Azután indulok, [**miután** t_i mondod, [hogy Péter elindul]].
a. 'Azután indulok, miután jelzed nekem Péter elindulását.'
b. *'Azt mondod, hogy Péter t időpontban elindul. t időpont után indulok.'

A tagmondathatáron átívelő olvasat lehetősége (35)-ben és lehetetlensége (36)-ban megjósolható, ha azt feltételezzük, hogy (35) *amíg* eleme kifejezésként, (36) *miután* eleme pedig fejként viselkedik. Kifejezés kiemelhető a *hogy*-köötőszós tagmondatból a CP-projekció specifikálóján keresztül, fej viszont nem, hiszen a fejmozgatás lokális, csak szomszédos fejpozíciókon keresztül volna lehetséges, de a CP fejpozícióját elfoglalja a *hogy*. Következésképp az *amíg* kifejezés származhat, a *miután* fej nem származhat a *hogy*-köötőszós mellékmondatból.

A *miután* fejként való elemzése megfelel a van Gelderen (2011: 13–14) által megfogalmazott, „fejpreferenciá”-nak nevezett univerzális gazdaságossági elvnek, miszerint ha egy összetevő kifejezésként és fejként is elemezhető, válasszuk az utóbbit.⁹ Van Gelderen (2011: 14–16) másik, „késői beillesztés”-nek nevezett univerzális gazdaságossági elve szerint a helyben generálás gazdaságosabb, mint a mozgatás.¹⁰ Azaz, ha egy összetevő mozgatással is felszíni pozíciójába kerülhet, és ott is generálódhat, válasszuk az utóbbi elemzést. A késői beillesztés elvéből az következik, hogy gazdaságosabb a *miután*-t kötőszóként a C-fejben generálni mint egy RelP projekcióból Spec,CP-be mozgatni. Lipták és Ürögdi javaslataiból kiindulva de tőlük eltérően tehát az alábbi szerkezetet javaslom az ún. esemény-relativizáló mondatok számára:

⁹ Be a head rather than a phrase.

¹⁰ Insert as late as possible

(37) [CP₁ [CP₂ [C **Miután**] [TopP Anna megérkezett]] Péter elment]

Összefoglalva a 6.1. részben mondottakat: a *mi* vonatkozó névmásból és az *előtt*, *után*, *alatt*, *közben* névutóból álló időhatározószók, valamint pillanatnyi cselekvést, történést jelölő predikátum mellett a *mióta* és a *míg* időhatározószók nem tagmondatukban változót kötő vonatkozó operátorok, hanem alárendelő kötőszók. Oyan kötőszók, melyek a beágyazott mondati eseményhez viszonyítva határozzák meg a főmondat idejét.

6.2. Az eseményre vonatkozó mellékmondatok kialakulása

A Van Gelderen (2011) által megfogalmazott gazdaságossági elvekből, a fejpreferencia és a késői beillesztés elvéből az következik, hogy a nyelvi változások során a kifejezések átértelmeződhetnek fejkategóriaként, és a mozgatást felválthatja a helyben generálás. Lényegében ez történt az időhatározói vonatkozó operátorból feltételes kötőszóvá vált *ha* esetében, mely a pre-korrelatív mondat időhatározójából (7a) a korrelatív mondat élére mozgatott vonatkozó operátorra (12), majd C pozícióban generált feltételes alárendelő kötőszóvá (11) alakult. A *miután*, *mielőtt*, *mialatt*, *miközben* esetében azonban nem feltételezhetjük ezt az utat, hiszen a *miután*, *mielőtt*, *mialatt*, *miközben* nem időhatározója tagmondatának; az esemény-relativizáló mellékmondat nem vezethető vissza meghatározatlan névmási határozószót tartalmazó korrelatív előzményre.

Az esemény-relativizáló mondat típus keletkezésének megértéséhez Lipták (2005) egyik általánosítása adhat kulcsot. Mint Lipták megfigyelte, az időhatározó-relativizáló mellékmondatot bevezető határozószó viselhet, az esemény-relativizáló mellékmondatot bevezető határozószó nem viselhet *a*- prefixumot:

- (38) a. [(**A**)**mikor** Anna megérkezett], Péter elment.
b. [(***A**)**miután** Anna megérkezett], Péter elment.

Ürögdi (2012) internetről gyűjtött ellenpéldák alapján ugyan vitatta ezt az általánosítást, de egy általam végzett 15 résztvevős teszt lényegében megerősítette, bár pontosította Lipták megállapítását. Az általam megkérdezett beszélők 70%-a helytelennek (*), 30%-a marginálisnak (?? vagy ?) találta az *amielőtt* és *amiközben* határozószókat esemény-relativizáló mondatokban; minden megkérdezett a *mielőtt*-et és a *miközben*-t választotta inkább. Az *amióta* – *mióta* és az *amíg* – *míg* párok esetében más volt a helyzet: többnyire mindkét változatot elfogadták a résztvevők, bár az *amióta*-t tartalmazó esemény-relativizáló mondatot többen marginálisabbnak találták a *mióta*-t tartalmazó változatnál. Az *(a)mióta* és az *(a)míg* kivételek Lipták általánosítása alól, feltehetőleg azért, mert időhatározó-relativizáló mondatokban is használhatók, és az időhatározó-relativizáló, *a*- prefixumos változat lehetősége megzavarja nyelvérzékünket. Az *amíg* elfogadottságához az is hozzájárulhat, hogy többnyire olyan tagadó mellékmondatokban fordul elő (pl. *Itt maradok, [(a)míg Péter meg nem érkezik]*), melyek akár pillanatnyi eseményt jelölő, expletív tagadást tartalmazó mondatokként, akár tartós állapotot (Péter meg nem érkezését) kifejező mondatokként értelmezhetők.

Lipták megfigyelése tovább pontosítható. A határozói vonatkozó mellékmondatokat bevezető névmások és névmási határozószók esetében – néhány időhatározószót kivéve – nem opcionális, hanem kötelező az *a*- vonatkozó prefixum. Az *a*- nélküli névmást és névmási határozószót vagy agrammatikusnak vagy archaikusnak érezzük:

- (39) a. *[**Mit** vásároltam], nem tetszett a férjemnek.
b. *[**Kivel** beszéltem], az nem hallott a problémáról.

- b.*[**Hol** lakom], oda nem jár autóbusz.
- c.*[**Hogyan** a szoprán énekelt], az minden várakozást felülmúlt.

A *mikor* viszont ugyanannyira elfogadható mondatbevezetőként, mint az *amikor*. Igaz ez az (a)*midőn*-re és az (a)*hogya*-ra is:

- (40) a. **Mikor/amikor** Anna megérkezett, Péter elment.
 b. A lány, **midőn/amidőn** a kertben sétált, a barátjára gondolt.
 c. **Hogya/ahogya** megláttam Annát, megörültem.

Tételezzük fel, hogy a (40a–c) mondatokban nem azért lehetséges mind az *a*- prefixumos, mind az *a*- nélküli névmási határozószó, mert egyes névmási határozószók esetében választható az *a*- prefixum használata, hanem azért, mert bizonyos névmási határozószóknak van kötőszóvá grammatikalizálódott megfelelőjük is. Azaz, az *amikor*, *amidőn*, *ahogya* a tagmondatában nyomot kötő vonatkozó névmás, a *mikor*, *midőn*, *hogya* pedig vonatkozó névmásból grammatikalizálódott temporális kötőszó.

E feltételezés empirikusan is alátámasztható. 15 anyanyelvi beszélőt megkértem az alábbi mondatok értékelésére:

- (41) a. Azon a napon, [**amelyiken_i** mondtátok, hogy Mari érkezik **t_i**], nem leszek itthon.
 b. ?**Amikor_i** mondtátok, **t_i** hogy Mari érkezik **t_i**, nem leszek itthon.
 c. ***Mikor_i** mondtátok, hogy **t_i** Mari érkezik, nem leszek itthon.

E mondatok szándékolt olvasatában a vonatkozó névmás(i határozószó) egy *hogya*-gyal bevezetett mellékmondatból került a főlerendelt mondat élére, jelentésstanilag tehát a beágyazott mondat része, Mari érkezésének időpontjára utal. (41a) adnominális vonatkozó névmást tartalmaz; (41b) *a*- prefixummal ellátott, (41c) pedig *a*- nélküli névmási határozószót. (41a)-t minden megkérdezett helyesnek fogadta el. (40b)-t 5 résztvevő helyesnek, 7 résztvevő marginálisan elfogadhatónak (?) ítélte; csupán 3 résztvevő utasította el (*). (41c)-t ellenben senki nem mondta helyesnek; 4 résztvevő marginálisnak (?), 11 résztvevő agrammatikusnak (*) találta. Tehát az *amikor* a beszélők 80%-ának grammatikájában alávethető hosszú mozgatásnak, azaz, kifejezésként viselkedik; a *mikor* viszont a beszélők 73%-a szerint fejként, azaz kötőszóként viselkedve nem hagyhatja el tagmondatát.

A magyar nyelvben először a *mikor* (és a *midőn*) vált temporális kötőszóvá. Minthogy az időhatározószó az esetek túlnyomó többségében szabad határozó, tehát a tagmondat opcionális eleme, nem sérül a tagmondat értelmezhetősége, ha a *mikor* nem köt nyomot a mondat belsejében; ha mozgatás helyett mindjárt a CP tartományban illesztjük a tagmondatba, ahogy Van Gelderen (2011) „késői beillesztés” elvéből következik. A kötőszóvá válásnak feltétele, hogy a névmási határozószó fejkategóriát alkosson. A *mikor* ugyan eredetileg kifejezés volt (*mi koron*, *mi kort*), azonban kifejezésből ragos főnévvé, majd adverbiummá, komplex fejkategóriává grammatikalizálódott. Kötőszói és vonatkozó operátori funkcióinak szétválása minden bizonnyal még azelőtt megtörtént, mielőtt a vonatkozó névmások és névmási határozószók *a*- prefixumot kaptak, így e morfológiai változás a kötőszói *mikor*-t (és *midőn*-t, *hogya*-t) nem érintette.

A *miután*, *mielőtt*, *miközben* és a pillanatnyi eseményre utaló mondatokat bevezető *mióta*, *meddig*, *míg* analógiás alakulat. Mint ahogy például a *háznál* határozóragja helyettesíthető lexikálisan tartalmasabb, ezért egyértelműbb névutóval (*ház mellett*, *ház előtt*, *ház mögött*), a *mikor* -kor határozóragja is helyettesíthető *után*, *előtt*, *alatt* névutóval – l. (42a–c). Így bővíthetett az időhatározói kötőszók osztálya *miután*-nal, *mielőtt*-tel, *miközben*-nel.

- (42) a. **Mikor/Miután** Anna hazaért, felhívott telefonon.
 b. **Mikor/Mielőtt** elmegyek hazulról, becsukom az ablakokat.
 c. **Mikor/Mialatt** színházban voltak, betörték hozzájuk.

A fentiek értelmében tehát a mai magyarban az alárendelt mondatot bevezető időhatározószó akár vonatkozó operátorként, akár kötőszóként funkcionálhat. A gyakoribb időhatározószók az alábbi módon oszlanak meg a két kategória között:

- (43) Vonatkozó névmási határozószók: *amikor, amidőn, amíg, ameddig, amióta, ahogy, amint*
 Kötőszók: *mikor, midőn, míg, mióta, mihelyt, miután, mielőtt, mialatt, miközben*

A *miután, mielőtt, mialatt, miközben* kötőszók kialakulása másodlagos fejlemény volt a véges időhatározói mellékmondatok története során. Ez adatokkal is alátámasztható. Míg a *mikor, midőn, míg, hogy, mint* már a nyelvemlékes kor előtt megvolt a nyelvben, hiszen használatuk már legelső nyelvemlékeinkben is gyakori, a *miután* és *mielőtt* a nyelvemlékes kor elején keletkezhetett, ugyanis előfordulásuk még szórványos az ómagyar korban.¹¹ A *mialatt*-ra és *miközben*-re egyáltalán nincs példa az ó- és középmagyar adatbázisban; első ismert előfordulásuk az újmagyar korból, 1818-ból, illetve 1844-ből való. Az Assisi Szent Ferenc életét feldolgozó Jókai-kódex, első fennmaradt könyvterjedelmű nyelvemlékünk 127 vonatkozó *mikoron*-t, de csupán három *miután*-t és egy *mielőtt*-öt tartalmaz, azaz, a *miután* és *mielőtt* csak 3%-át teszi ki a *mikoron* előfordulásainak. Balanyi György 1925-ös Szent Ferenc életrajzában viszont 66 vonatkozó (a)*mikor*-ral szemben már 13 *miután*-t és két *mielőtt*-öt találunk; számuk csaknem negyede (22,7%-a) az (a)*mikor*-ok számának.

Összefoglalva a fentieket: az időhatározó kötőszók kategóriája feltehetőleg a *mikor, midőn, míg* vonatkozó névmási határozószók helyben generált fejként való újraelemzésével jött létre. A kategória az ómagyar kor folyamán a *miután, mielőtt* elemekkel bővült. A szintén e kategóriában tartozó *mialatt, miközben* csak a 19. század elejétől adatolható.

6.3. Határozószói eredetű kötőszók egyéb határozói mellékmondatokban

A gazdaságosság, azaz a fejpreferencia és a késői beillesztés elve nem csak időhatározói mellékmondatokban működött; nem csak időhatározó szerepű vonatkozó határozószók fejlődtek kötőszóvá. Bacsikai-Atkari (2014: 241–250) négy alárendelő kötőszót eredeztet vonatkozó operátorból: a *ha* mellett a *hogy*-ot, a *mint*-et és a *mert*-et. A módhatározói szerepű *hogy* már a nyelvemlékes kor előtt általános alárendelő kötőszóvá grammatikalizálódott. (E folyamatot É. Kiss és Gugán (2021) elemzi részletesen). Módhatározó vonatkozó operátori funkcióját őrzi az alábbi korai ómagyar példa. (A *hogy* e példában a beágyazott mondat elliptált VP-jének módhatározója.)

- (44) furiscte musia. etety ýmleti. ug [**hug**; ana sciluttet ~~furiscte musia. etety ýmleti~~ t_i].
 (Königsbergi töredék)

A *hogy* később vonatkozó operátorként felvette az *a(z)*- prefixumot (26c). A *hogy* -nak, *ahogy* -nak időhatározói értelmű vonatkozó operátori használata is kialakult.

A hasonló módhatározói mellékmondatok vonatkozó operátorai: a *miképpen*, a *miként* és a *mint* közül a legkevésbé komplex belső szerkezetű, a *mi* névmás határozóragos alakjára visszavezethető *mint* vált kötőszóvá. (45a)-ban a *mint* még feltehetőleg vonatkozó

¹¹ Az Ómagyar korpusz normalizált részében a *mikor, mikoron, mikort* előfordulásainak száma 3547, a *midőn*-é 905, a *míg, míglen*-é 602, a *hogy*-é 19 302, a *mint*-é 2606. Ezzel szemben a *miután*-ok száma 35, a *mielőtt*-öké 34.

operátorként, a tagmondat VP-jét módosító módhatározói pozícióból került a CP specifikálójába. A mondat mai magyar megfelelőjében, (45b)-ben az *ahogy* tölti be a módhatározói szerepet; a *mint* hasonlítást kifejező kötőszó egy felső CP-rétegben:

- (45) a. [CP **mint**_i [C' [FocP te akarod t_i]]] azon kepen lezen (Lobkowicz-kódex 195)
 b. [CP [C **Mint**] [CP **ahogy**_i [C' [FocP te akarod t_i]]]] úgy lesz.

Kötőszóként forrhatott össze a *mint* a *ha* és a *hogy* kötőszókkal. Bacskai-Atkari (2014) szerint az ilyen kötőszó-kombinációk is két CP réteget tartalmazó tagmondatokban grammatikalizálódtak komplex kötőszókká.

- (46) a. vgy latom te zynedeth [CP [C **mynt ha**] ystennek zyneeth lathnam] (Jordánszky-kódex XVIa)
 b. Ennel nagyob zeretety senkynek nyncz [CP [C **mynt hogy**] hŵ lelkeet vesse ky hew baratyert] (Jordánszky-kódex 881)

A *mint* vonatkozó operátori funkcióját is megőrizte; e funkciójában felvette az *a*- prefixumot. Hasonlító módhatározó vonatkozó operátorként többnyire elliptikus mondatot vezet be – lásd (47a,b)-t. Vonatkozó operátorként időhatározói szerepet is betölthet (47c).

- (47) a. ha íg uágon [**aminth**_i mondod, t_i ~~hogy ti van~~] (Kazinczy-kódex 65v)
 b. nem eltel wg [**amynth**_i kellett volna t_i ~~éneked~~] (Lányi-kódex 357)
 c. [**Az mynt**_i t_i hallaa] ottan hertelen felkelee (Jordánszky-kódex 666)

Kötőszóvá vált a *miért* és a *miért*-ből rövidült *mert* is – lásd Juhász (1991: 481–482); Károly (1995: 775–776). A *miért/mert*-nek már egyik legelső fennmaradt előfordulása is kötőszó. (48)-ban A. Molnár (2005) olvasatában a *mert* okhatározó szerepű, de nem okhatározója tagmondatának, pontosabban a *büntelen hal* predikátumnak. A tagmondat nem a büntelenül való meghalás okára utal; az egész tagmondat, a *fiam büntelen való meghalása* az oka a főmondati eseménynek. Azaz, a *mert* az egész tagmondat és a főmondat között létesít okhatározói viszonyt:

- (48) Sydou mynth thez turuentelen [fyom **merth** hol byntelen]¹² (Ómagyar Mária-siralom)

A *miért/mert* eredeti okhatározói vonatkozó operátori szerepére, azaz, arra az esetre, amikor a *mert* a saját tagmondata predikátumának okhatározója, és ugyanazt az okot osztja a főmondat is – mint a (49) alatti mai magyar mondatban –, nem találtam példát az ómagyar és középmagyar adatbázisokban.

- (49) Azért büntették meg, [**amiért**_i valójában dicséretet érdemelne t_i].
 'Megbüntették x okból, amely x okból valójában dicséretet érdemelne.'

Ugyanakkor számos példáját találjuk az ómagyarban a kötőszóvá váláshoz vezető grammatikalizációs út közbülső szakaszát képviselő, úgynevezett explikatív *miért*-nek, *mert*-nek. Az explikatív szerkezetben a vonatkozó mellékmondat egy hangzó vagy implicit főmondati névmást vagy névmási határozószót relativizál, de ez a névmás vagy névmási

¹² (48)-ben a *fyom* feltehetőleg a beágyazott CP-hez csatolt topik.

határozószó már nem köt nyomot tagmondatában (lásd Hettrich (1988)-ot, és a *hogy*-gyal kapcsolatban É. Kiss (2023)-at). Az ilyen *miért/mert* /*amiért* a beágyazott mondatnak már nem okhatározója. (50a) *mert*-tel bevezetett tagmondata például nem azt jelenti, hogy '(Herodes) **x okból** sokat hallott róla'. (50a–c)-ben a *mert* szerepe az, hogy tagmondatát a főmondati okhatározó szerepű kifejezéséhez, az *azért*-hez, *annak okáért*-hez kösse; a *mert*-tel bevezetett tagmondat e kifejezés alárendelje, ennek tartalmát explikálja.

- (50) a. Herodes ... keuāña uala ke· soc idotol foguā latni otèt azert [**mert** sokacat hallot uala o rolla] (Müncheni-kódex 82va)
- b. **mert** istentol valasztatot vala azēt mngtokelle otet istèn (Müncheni-kódex 36ra)
- c. de [**myerth** ez vylagbol nem vattok], [mert en ky valasztottalak tyteket ez vylagbol], annak okaert gylol tyteket ez vylagh. (Jordánszky-kódex 682)

Amikor az okhatározó mellékmondatot bevezető névmási határozószó nem viseli az *a(z)*-vonatkozó prefixumot, az a leggazdaságosabb elemzés, ha a C fejben generált okhatározó kötőszóként fogjuk fel. Igaz ez mind (51a) *miért*-jére, mind (51b–c) *mert* mondatbevezetőire.

- (51) a. es [**miert** az lelek nemes allat], istennek kepere teremtetett (Bod-kódex 5r)
- b. Azert kellètet ènnèkem p̃dikalnem o čudait **mert** nagoc 7 čudalatusoc o müuèlkedèti (Bécsi kódex 2/135)
- c. Atkoztak legének azert te zemeid, [**mert** nem akartak latnia az égenessegnek velagossagat] (Bod-kódex 13v)

A mai magyarban tesztelhető az *amiért* kifejezés-kategória és a *mert* fejkategória volta. Mint várható, a vonatkozó *amiért* megengedi, a *mert* kötőszó nem engedi meg a tagmondatháron átvélő (a CP specifikálóján át vezető) mozgatást:

- (52) a. Azért késtek el, **amiért**_i gondolom, hogy _i te is elkéstél.
- b. *Azért késtek el, **mert**_i gondolom, hogy _i nem jött a busz.

Összefoglalva a fentieket: a *mikor* esetében kimutatott, a vonatkozó operátorból alárendelő kötőszót létrehozó változás nem korlátozódott az időhatározói mellékmondatokra. A változást elősegítő univerzális gazdaságossági elvek további névmási határozószók, így a *hogy*, *ha*, *mint* és a *mert* esetében is hasonló eredményre vezettek.

7. Összefoglalás

Az SOV alapszórendű uráli alapnyelv a feltételezések szerint csak igeneves határozói alárendelést használt. Ezt tanúsítják az SOV szórendet még őrző rokon nyelvek, és ennek maradványait őrzi az ómagyar is. Az igeneves határozói alárendelést felváltó véges alárendelés kialakulásának első lépését a hantiban és a manysiban figyelhetjük meg. E pre-korrelatívnak nevezett szerkezet két – olykor mellérendelő kötőszóval összekapcsolt – tagmondatból áll, melynek első tagmondata határozatlan névmási határozószót, második tagmondata e határozószóval anaforikus viszonyban álló (gyakran implicit) kifejezést tartalmaz (*Valahol találkoztak, (és) ott kezefogtak*). E szerkezetből alakult ki az ómagyarban is gyakori korrelatív szerkezet (*Hol találkoztak, ott kezefogtak*). A magyarban végbemenő szórendi változások következtében a mellékmondat gyakran a főmondat mögé kerülhet, és ott főmondati korrelátumának módosítójaként, vonatkozó operátortól bevezetett vonatkozó

mellékmondatként értelmeződött át (*Kezet fogtak ott/azon a helyen, hol találkoztak*). Számos vonatkozó névmási határozószó, köztük a *ha, mikor, mint, miért/mert* – a fejpreferencia és a késői beillesztés elvének megfelelően – változót kötő vonatkozó operátorból a C pozícióban beillesztett alárendelő kötőszóvá vált. A vonatkozó operátorként szereplő névmási határozószókhöz az ómagyar kor folyamán *a-* vonatkozó prefixum járult.

Comrie (1998; 2006) és Haspelmath (2001) amellet érvelnek, hogy az úgynevezett „vonatkozó névmási stratégia”, azaz, az a fajta vonatkoztatás, amikor a vonatkozó mellékmondat feje kívül van a vonatkozó mellékmondaton, e feje az alárendelt tagmondatban a tagmondat élére vitt névmás mutat, és a névmás esete az alárendelt mondatban betöltött jelentéstani/grammatikai szerepét kódolja, lényegében európai areális jelenség; más földrészekre nem jellemző; következésképp az indo-európai nyelvekből kölcsönzéssel kerülhetett át Európa nem indo-európai nyelveibe. A magyar esetében a németből és a szlávból való kölcsönzést feltételeznek. A határozói vonatkozó mondatok fentebb kimutatott fejlődési útja organikusnak, belülről vezéreltnek látszik; nem támasztja alá Comrie és Haspelmath feltételezését.

Hivatkozások

- Aikio, Ante 2022. Proto-Uralic. In: Bakró-Nagy Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (szerk.): Oxford Guide to the Uralic Languages, 1. fejezet. Oxford: Oxford University Press. <https://www.academia.edu/40193033>
- A. Molnár Ferenc 2005. A legkorábbi magyar szövegemlékek. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK.
- Bacsikai-Atkari Julia 2014. A véges alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss Katalin (szerk.): Magyar generatív történeti mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 239–280.
- Bacsikai-Atkari Julia – Dékány Éva 2021. Cyclic changes in Hungarian relative clauses. In: Jóhannes Gísli Jónsson – Thórhallur Eythórsson (szerk.): Syntactic Features and the Limits of Syntactic Change. Oxford: Oxford University Press. 40–63.
- Belyaev, Oleg – Dag Haug 2020. The genesis and typology of correlatives. Language 96: 874–907. <https://doi.org/10.1353/lan.2020.0065>
- Bende-Farkas Ágnes 2014a. From A-quantification to D-quantification: Universal quantifiers in the sentence and in the noun phrase. In: É. Kiss Katalin (szerk.): The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax. Oxford: Oxford University Press. 83–121.
- Bende-Farkas Ágnes 2014b. *Minden valaki* – Az ómagyar kori *vala-* kifejezések értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és diakronia 2. Piliscsaba: PPKE BTK. 10-41.
- Bende-Farkas Ágnes 2015. The landscape of universal quantification in Old Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*, 62 (3): 223-261. <http://dx.doi.org/10.1556/064.2015.62.3.1>
- Comrie, Bernard 1998. Rethinking the typology of relative clauses. *Language Design* 1. 59–86.
- Comrie, Bernard 2006. Syntactic typology: Just how exotic ARE European-type relative clauses? In: Ricardo Mairal – Juana Gil (szerk.): *Linguistic Universals*. Cambridge: Cambridge University Press. 130–154.
- Csepregi Márta 2012. Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 61-94.
- Dékány Éva 2014. A nem-véges alárendelés (az igenevek) története. In: É. Kiss Katalin (szerk.): Magyar generatív történeti mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 177–238.

- Dékány Éva – Gugán Katalin – Tanczos Orsolya 2020. Contact-induced change in Surgut Khanty relative clauses. *Folia Linguistica* 54(1): 1–43. <http://doi.org/10.1515/flin-2020-2026>
- D. Máta Mária 1991. A határozószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 401–432.
- Dömötör Adrienne 1995. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 666–693.
- Dömötör Adrienne 2020a. Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első félévszázadában. *Magyar Nyelv* 116: 180–195.
- Dömötör Adrienne 2020b. Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban. In: Balogné, Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér, Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia 4*. Budapest, Piliscsaba: PPKE BTK. 47–67.
- Dömötör Adrienne 2021. A vonatkozó névmás innovatív formájának terjedése a középmagyarban. In: Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.): *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvén*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 63–85.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3>
- É. Kiss Katalin 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'topik–fókusz–V–X' szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 14–33.
- É. Kiss Katalin 2023. From relative proadverb to declarative complementizer: The evolution of the Hungarian *hogy* 'that'. *The Linguistic Review* 40(1): 107–130. <https://doi.org/10.1515/tlr-2022-2107>
- É. Kiss Katalin – Gugán Katalin 2021. A *hogy* kötőszó kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 199–226.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–569.
- Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 728–741.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–664.
- Harris, Alice C. – Lyle Campbell 1995. *Historical Syntax in Cross-linguistic Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haspelmath, Martin 2001. 107. The European linguistic area: Standard Average European. In: Martin Haspelmath (szerk.): *2. Halbband Language Typology and Language Universals 2. Teilband*. Berlin and Boston: De Gruyter Mouton. 1492–1510. <https://doi.org/10.1515/9783110194265-044>
- Hawkins, John A. 2014. *Cross-linguistic Variation and Efficiency*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In: Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.): *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 83–102.
- Hettrich, Heinrich 1988. *Untersuchungen zur Hypotaxe im Vedischen*. Berlin: De Gruyter.

- Janhunen, Juha 1982. On the structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* XLIV(1–3): 23–42.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 476–631.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 772–814.
- Károly Sándor 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* 10. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 761–834.
- Kratzer, Angelika – Junko Shimoyama 2002. Indeterminate pronouns: The View from Japanese. In: Yukio Otsu (szerk.): *The Proceedings of the Third Tokyo Conference on Psycholinguistics*. Tokyo: Hituzi Syobo. 1–25.
- Kratzer, Angelika – Junko Shimoyama 2017. Indeterminate pronouns: The View from Japanese. In: Chungmin Lee – Ferenc Kiefer – Manfred Krifka (szerk.): *Contrastiveness in Information Structure, Alternatives and Scalar Implicatures*. (Studies in Natural Language and Linguistic Theory 91.) Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-10106-4_7
- Langacker, Ronald 1969. On pronominalization and the chain of command. In David A. Reibel és Sanford A. Schane (szerk.): *Modern studies in English*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 160–86.
- Larson, Richard 1990. Extraction and multiple selection in PP. *The Linguistic Review* 7: 169–182.
- Lehmann, Winfred P. 1980. The reconstruction of non-simple sentences in Proto-Indo-European. In: Paolo Ramat (szerk.): *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax*. Amsterdam: John Benjamins. 113–144.
- Lipták Anikó 2005. Relativization strategies in temporal adjunct clauses. In: Jeroen van Craenenbroeck – Pierre Pica – Johan Rooryck (szerk.): *Linguistic Variation Yearbook* 5. Amsterdam: John Benjamins. 133–185.
- Lipták Anikó (szerk). 2009. *Correlatives Cross-linguistically*. Amsterdam: John Benjamins.
- Lipták Anikó. 2012. Correlative topicalization. *Acta Linguistica Hungarica* 59(3): 245–302. doi: 10.1556/ALing.59.2012.3.1
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak (Languages of the World/Materials 305)*. München: Lincom Europa.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation*. 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- Ravila, Paavo 1960. Proto-Uralic. In: Björn Collinder (szerk.): *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. 250–251.
- Riese, Timothy 2001. *Vogul (Languages of the World/Materials 158)*. München: Lincom Europa.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. SZTE, Szeged*. 267–277.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 353–399.
- Ürögdi, Barbara 2012. *Operator movements in embedded clauses*. PhD értekezés. Budapest: ELTE.
- van Gelderen, Elly 2011. *The Linguistic cycle: Language Change and the Language Faculty*. Oxford: Oxford University Press.

Zhivlov, Mikhail 2023. Reconstruction of Proto-Uralic. In: Daniel Abondolo – Riitta-Liisa Valijärvi (szerk.): The Uralic Languages, 3. fejezet. Milton Park: Routledge.

Elsődleges források

- Balanyi György 1925. Assisi Szent Ferenc élete. Budapest: Szent István Társulat.
- Bagonyai ráolvasások*. Molnár József - Simon Gyöngyi Magyar nyelvemlékek. Budapest: Tankönyvkiadó. 1976: 105.
- Bécsi kódex*. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvemléktár 1. Budapest: MTA, 1926.
- Bod-kódex, XVI. század első negyede*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pusztai István. Régi magyar kódexek 2. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1987.
- Cornides-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 6. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1967.
- Czech-kódex, 1513*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Közzéteszi és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 4. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1990.
- Csáti Demeter 1526 körül. *Ének Pannónia megvételeéről*. Középkori magyar költői maradványok. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1877.
- Debreceni kódex, 1519*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Az előkészítő munkát végezték: Abaffy Csilla és Reményi Andrea. Régi magyar kódexek 21. Budapest: Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1997.
- Érdy codex*. Közzéteszi Volf György. Nyelvemléktár IV-V. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 1877.
- Érsekújvári kódex*. Közzéteszi Volf György. Nyelvemléktár IX-X. Budapest: Hornyánszky Viktor. 1888.
- Halotti beszéd és könyörgés*. Közli E. Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86 (1990): 124-127.
- Jókai-kódex*. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1981.
- A Jordánszky-kódex bibliafordítása*. Sajtó alá rendezte és kinyomtatta: Toldy Ferenc. Régi magyar nyelvemlékek 5. 1888.
- Kannisto, Juha Artturi 1951–1955. *Wogulische Volksdichtung* I–II, Liimola, Matti (szerk.). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Károli Gáspár (ford.) 1590. *Szent Biblia*. Vizsoly, 1590. Hasonmás kiadás. Budapest: Helikon Kiadó. 1990.
- Kazinczy-kódex, 1526–1541*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Zsuzsa. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. Régi magyar kódexek 28. 2003.
- Königsbergi töredék* 14. század közepe. Dömötör Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek. Akadémiai Kiadó, 2006. 32.
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pusztai István. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. Régi magyar kódexek 1. 1985.
- Középkori leveleink 1541-ig*. Hegedűs Attila és Papp Lajos (szerk.). Budapest: Tankönyvkiadó. 1991.
- Lányi-kódex*. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1978. [1881.] Nyelvemléktár 7.

- Lobkowicz-kódex, 1514.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Reményi Andrea. Budapest: Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Régi magyar kódexek 22. 1999.
- Margit-legenda 1510.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi P. Balázs János, Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. Régi Magyar Kódexek 10. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1990.
- Munkácsi Bernát 1892–1921. *Vogul népköltési gyűjtemény.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- A Münchener kódex 1466-ból.* Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerkesztette Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1971.
- Nádor-kódex.* 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi Pusztai István és Madas Edit. Régi Magyar Kódexek 10. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1994.
- Ómagyar korpusz* <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/en-intro.html>
- Ómagyar Mária-síralom.* Közli E. Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86 (1990) 124-127.
- OUDB Ob-Ugric Database* http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=welcome_eurobabelandnavi=aboutandsubnavi=
- Paasonen, Heikki. 1901. *Surgutostjakische Textsammlungen am Jugan.* 2001. Vértess, Edit (szerk.), H. *Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan* (Mémoires de la Société Finno-ougrienne 240). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Pesti Gábor (ford.) 1536. *Új Testamentum – magyar nyelven.* Hasonmás kiadás. Budapest: MTA. 2002.
- Példák könyve.* 1510. Közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 4. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1960.
- Szabatkai Mihály 1515. *Cantio Petri Berizlo.* In: Gerézdi Rabán, A magyar világi líra kezdetei. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1962. 64-66.
- Székelyudvarhelyi-kódex, 1526-1528.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Régi magyar kódexek 15. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1993.
- TMK, Történeti magánéleti korpusz* <https://tmk.nytud.hu/>
- Virginia-kódex, XVI. század eleje.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 11. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE. 1990.

Rövidítések:

COM: comitativus; CVB: a converb/határozói igenév képzője; DU: dualis; IMP: imperativus; IP: időjeles igei kifejezés, inflexiós frázis; OUIDB: Ob-Ugric Database; PASS: szenvedő; PL: többes szám; PRS: jelen idő; PST: múlt idő; PP: névutós kifejezés; RelP: vonatkozó kifejezés; RMKT: Régi magyar költők tára; SG: egyes szám; t: nyom; TMK: Történeti magánéleti korpusz; VP: igei kifejezés